

Ήμουν κι εγώ εκεί, μικρή κουκκίδα στα μετόπισθεν

Αναμνήσεις και συναισθήματα από τον πόλεμο και τη δεκαετία του 40

Θεοδώρου Παπακωνσταντίνου
Ομ. Καθηγητή του Τμήματος Φ.Π.Ψ.
της Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ

1

Ξημερώνοντας η 28η Οκτωβρίου του 1940 ήρθε μια στρατιωτική μοτοσυκλέτα με καρότσα στο πλάι και πήρε τον πατέρα για τη μονάδα του. Ήταν τότε ταγματάρχης. Νομίζω πως προσπάθησα να τρέξω από πίσω, παρόλο που δεν είχα συναίσθηση πόσο θα κρατήσει ο αποχωρισμός. Ήμουν μόλις τεσσάρων χρονών.

Τα υποψήφια φανταράκια έτρεχαν με το φύλλο πορείας στους χώρους επιστράτευσης (θα έχετε δει σχετικές φωτογραφίες). Οι γυναίκες, σύζυγοι, μανάδες και μνηστευμένες κόρες έπαιρναν έναν αέρα ανδρείας για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Και τα παιδιά, ανάλογα με την ηλικία τους, προσαρμόζονταν στην πρώτη ενθουσιαστική ατμόσφαιρα που περιλάμβανε και ειδικά παιχνίδια, (όπως πολύσπαστη χαρτονένια εικόνα: «ο Μουσολίνι τρελάθηκε» - έτσι τη διαλαλούσαν οι πλανόδιοι μικροπωλητές).

Κυριάρχησε μια ατμόσφαιρα που συμπυκνώθηκε στη γνωστή λέξη άρνησης, το θρυλικό ΟΧΙ, αν και στη γλώσσα της διπλωματίας

εκφράστηκε περιφραστικά από τον κυβερνήτη στον ξένο πρέσβη: «Alors, c'est la guerre!»

Ο Μεταξάς είχε αναλάβει τη βασιλική εντολή να κυβερνήσει με αναστολή σημαντικών άρθρων του Συντάγματος, ενώ όταν του είχε προταθεί να ηγηθεί της Μικρασιατικής Εκστρατείας είχε αρνηθεί, εκτιμώντας προφανώς την έλλειψη επαρκούς ετοιμασίας για τέτοιο εγχείρημα. Τώρα αυτός ο γερμανο-σπουδασμένος ικανός αξιωματούχος οδηγεί τη χώρα στην αντίπαλη των Γερμανο-Ιταλών συμμαχία, με προεξάρχουσα τη Βρετανία.

Στην ψυχή τόσο αυτών που τραβούσαν για το μέτωπο, όσο κι εκείνων που έμεναν πίσω υπήρχε μια ορμή του αδικημένου, μία κοροϊδία για τον επίβουλο, υπερφίαλο εχθρό. Και στο βάθος ένα αίσθημα προσβολής του ιερού, της μητέρας του Θεού, της Τηνιακής Παναγιάς. Έτσι κάπως άρχισε ο πόλεμος, με την ευχή μεταξύ άλλων του ποιητή στους πολεμιστές μας:

«Τούτο το λόγο θα σας πω, δεν έχω άλλο κανένα, μεθύστε με τ' αθάνατο κρασί του 21.»

2

Στην Πίνδο και στα βουνά της Αλβανίας τον χειμώνα του 40-41 γράφεται το σύγχρονο ελληνικό έπος. Κάθε χρόνο, αυτές τις μέρες το προστατεύουμε από τη λήθη. Προσπαθούμε, αλλά με πόση τάχα επιτυχία;

«ὄπως ἂν γνῶ γενεὰ ἕτέρα, υἱοὶ οἱ τεχθησόμενοι, καὶ ἀναστήσονται καὶ ἀπαγγελοῦσιν αὐτὰ τοῖς υἱοῖς αὐτῶν.»

(για να γνωρίσει η επόμενη γενιά, για να τα θυμούνται οι επόμενες γενιές, μας λέει ο αρχαίος ψαλμός)

«Μνήμη του λαού μου σε λένε Πίνδο και σε λένε Αθω», μας επισημαίνει και ο νεότερος ποιητής.

Οι σειρήνες ξεσήκωναν τις γειτονιές όταν είχαμε αεροπορικές επιδρομές. Είχαμε κατασκευάσει καταφύγια. Εμείς κατεβαίναμε στο πλυσταριό, στο ημι-υπόγειο. Το είχαμε οχυρώσει με τσουβάλια άμμο και χοντρούς πασσάλους και δοκάρια να συγκρατούν την οροφή σε ώρα ανάγκης. Με το τέλος του συναγερμού ξανανεβαίναμε στα δώματά μας με τα παράθυρα έτοιμα για συσκότιση το βράδυ (μπλε κόλλες στα τζάμια, από αυτές που ντύναμε τα βιβλία και τα τετράδια).

Στο μέτωπο έγιναν θαυμαστά γεγονότα. Συντρίφτηκε η υπερηφάνεια του πολύ ισχυρότερου αντιπάλου. Πολύ υμνήθηκε η μικρή μας χώρα στον κόσμο. Έφθασαν να πουν ότι οι ήρωες πολεμούν σαν Έλληνες. Κατά την υπέρτατη θυσία των πολεμιστών μας αναφέρθηκαν εμφανίσεις της Υπερμάχου Στρατηγού να προστατεύει τον στρατό μας. Καταγράφηκαν τέτοιες μαρτυρίες ακόμα κι από Ιταλούς! Στις αναπάντεχες νίκες ακολουθούσαν πανηγυρισμοί. Αλλά στις ταλαιπωρίες του μετώπου δεν ταίριαζαν όλα τα τραγούδια και οι επιθεωρησιακές ατάκες με τα οποία προσπαθούσαν να αμυνθούν οι αστοί στις δυσκολίες και στον φόβο του πολέμου. Στο σημείο αυτό ας ακούσουμε ένα απόσπασμα που περιγράφει, αυτόπτης μάρτυρας, ο ποιητής την πορεία στο μέτωπο.

«Νύχτα πάνω στη νύχτα βαδίζαμε ασταμάτητα, ένας πίσω απ' τον άλλο, ίδια τυφλοί. Με κόπο ξεκολλώντας το ποδάρι από τη λάσπη, όπου, φορές, εκαταβούλιαζε ίσαμε το γόνατο. Επειδή το πιο συχνά ψιχάλιζε στους δρόμους έξω, καθώς μες στην ψυχή μας. Και τις λίγες φορές όπου κάναμε στάση να ξεκουραστούμε, μήτε που αλλάζαμε κουβέντα, μονάχα σοβαροί και αμίλητοι, φέγγοντας μ' ένα μικρό δαδί, μία-μία εμοιραζόμασταν τη σταφίδα. Η φορές πάλι, αν ήταν βολετό, λύναμε βιαστικά τα ρούχα και ξυνόμασταν με λύσσα ώρες πολλές, όσο να τρέξουν τα αίματα. Τι μας είχε ανέβει η ψείρα ως το λαιμό, κι ήταν αυτό πιο κι απ' την κούραση ανυπόφερτο. Τέλος, κάποτε ακουγότανε στα σκοτεινά η σφυρίχτρα, σημάδι ότι κινούσαμε, και πάλι σαν τα ζα τραβούσαμε μπροστά να κερδίσουμε δρόμο, πριχού ξημερώσει και μας βάλουνε στόχο τ' αεροπλάνα. Επειδή ο Θεός δεν κάτεχε από στόχους ή τέτοια, κι όπως το 'χε συνήθειο του, στην ίδια πάντοτε ώρα ξημέρωνε το φως.»

«Κι ότι ήμασταν σιμά πολύ στα μέρη όπου δεν έχει καθημερινές και σκόλες, μήτε αρρώστους και γερούς, μήτε φτωχούς και πλούσιους, το καταλαβαίναμε. Γιατί κι ο βρόντος πέρα, κάτι σαν καταιγίδα πίσω απ' τα βουνά, δυνάμωνε ολοένα, τόσο που καθαρά στο τέλος να διαβάσουμε το αργό και το βαρύ των κανονιών, το ξερό και το γρήγορο των πολυβόλων. Ύστερα και γιατί, ολοένα πιο συχνά, τύχαινε τώρα ν' απαντούμε, απ' τ' άλλο μέρος να 'ρχονται, οι αργές οι συνοδείες με τους λαβωμένους. Οπού απιθώνανε χάμου τα φορεία οι νοσοκόμοι, με τον κόκκινο σταυρό στο περιβραχιόνιο, φτύνοντας μέσα στις παλάμες, και το μάτι τους άγριο για τσιγάρο. Κι οπού κατόπι σαν ακούγανε για πού τραβούσαμε, κουνούσαν το κεφάλι, αρχινώντας ιστορίες για σημεία και τέρατα. Όμως εμείς το μόνο που προσέχαμε ήταν εκείνες οι φωνές μέσα στα σκοτεινά, που ανέβαιναν, καντές ακόμη από την πίσσα του βυθού ή το θειάφι. «Οι, όι, μάνα μου», «όι, όι, μάνα μου», και κάποτε, πιο σπάνια, ένα πνιχτό μουσούνισμα, ίδιο ροχαλητό, που 'λεγαν, όσοι ξέρανε, είναι αυτός ο ρόγχος του θανάτου.»

Με την αντεπίθεση εισχώρησε ο στρατός μας στην Αλβανία. Σε κάποιο συρτάρι βρίσκονται ακόμα επιστολικά δελτάρια που έστειλε ο πατέρας από το μέτωπο...

Μετά τη γερμανική εισβολή άρχισε η αντίστροφη μέτρηση που οδήγησε στη συνθηκολόγηση. Ο απόστρατος πλέον πατέρας γύρισε και πήρε την απόφαση να πάμε στο χωριό, στη Μαγνησία, όπου είχε συγγενείς και γνωστούς. Αφήσαμε το σπίτι στην Κυψέλη στις νοικάρισσές μας από το Κορδελιό της Σμύρνης, που δεν είχαν προλάβει να συνέλθουν καλά καλά από τη μικρασιατική τραγωδία.

Στο χωριό μείναμε περίπου 2,5 χρόνια, όπου έβγαλα την Α' Δημοτικού. Ως αστοί αντιμετωπίζαμε κάποια κρυφή ζηλοφθονία, που η οικογένειά μου προσπάθησε να ξεπεράσει. Η Τριπολιτσώτισσα μητέρα μας αγάπησε μπορώ να πω τους συγγενείς του άντρα της και τους χωρικούς ή έστω ανέχτηκε κάποιες συμπεριφορές.

Είμαστε αρκετά φτωχοί πλέον! Φτάσαμε στο επίπεδο της σταχτομαζώχτρας, αφού ο πατέρας από τα πεσμένα στάχυα που μαζεύαμε όλη τη μέρα πίσω από τους θεριστές, τρίτοι στη σειρά, στουμπώντας με την ειδική πέτρα πάνω στην πέτρα, έβγαλε όλο κι όλο μια οκά στάρι.

Από την αρχή οργανωνόταν και η ένοπλη αντίσταση στα βουνά και κρυφή στις πόλεις, αλλά αλίμονο, υπέβασκε και η εμφύλια σύγκρουση. Ερχόντουσαν οι αντάρτες κι έλεγαν να εκκενωθεί το χωριό, γιατί θα έρθουν οι Γερμανοί. Και φεύγαμε για μέρες στις ερημιές, στο ύπαιθρο. Ερχόντουσαν οι Γερμανοί, έκαιγαν μερικά σπίτια.

Στα μέσα του 43, με το τελευταίο λεωφορείο της γραμμής, γυρίσαμε στην Αθήνα. Μετά διακόπηκε η συγκοινωνία-δεν θυμάμαι για πόσο. Στη διάρκεια της επιστροφής, μας συναντούσαν Ιταλοί που είχαν πάει με τους αντάρτες και παρήγγελλαν: «καιρετίσματα Carlo Jeloso» – ήταν ο Ιταλός διοικητής στην Αθήνα.

Από τον σταθμό των λεωφορείων φορτώσαμε τα πράγματά μας σε ένα χειράμαξο, και οικογενειακώς, πεζή γυρίσαμε στο σπίτι μας στην Κυψέλη – ήταν αρκετή απόσταση. Καθώς με ενοχλούσαν τα πέδιλά μου, περπατούσα ξυπόλυτος στη ζεστή ασφαλτο.

Είχαμε αποφύγει την τρομερή πείνα του 41, αλλά η δυσκολία εξακολουθούσε. Είμαστε παιδιά της κατοχής, αδυνατισμένα. Η αδενοπάθεια ήταν στην πόρτα. Ευτυχώς λειτουργούσαν κάποια συσσίτια για τα παιδιά και εξοικονομούσαμε κανένα κουπόνι - όχι πάντα. Τρώγαμε σε επιταγμένες αίθουσες μεταξύ των οποίων σε τέως κοσμικές ταβέρνες της Φωκίωνος Νέγρη. Ιδιαίτερη ευχαρίστηση είχαμε αν το γεύμα ήταν μακαρονάκι κοφτό με κάποιο κιμά αγνώστου προελεύσεως.

Εξακολουθούσαν πότε-πότε να πέφτουν άνθρωποι στους δρόμους... Οι κατακτητές, εξασφαλισμένοι για τον εαυτό τους, για να κρατήσουν κάποια ισορροπία στην κοινωνία, κρέμασαν στην πλατεία Αμερικής μερικούς μαυραγορίτες. Δεν θέλησα ή δε μ' άφησαν να πάω να δω το 'θέαμα'.

Κάποια βράδια είχαμε αερομαχίες με εγγλέζικα αεροπλάνα που πετούσαν ψηλά και οι Γερμανοί τα εντόπιζαν με τροχιοδεικτικά βλήματα. Όλη η Αθήνα σκεπαζόταν από μια φωτεινή ομπρέλα καθώς από τις παρυφές της πόλης φώτιζαν με δυνατούς προβολείς διασταυρώνοντας τις δέσμες τους πάνω στα εχθρικά αεροπλάνα.

Κλεισμένοι από νωρίς στα σπίτια μας με συσκότιση, προσπαθούσαμε ν' ακούσουμε ειδήσεις από την ελληνική υπηρεσία του BBC με ένα χειροποίητο ραδιοφωνάκι, που δούλευε χωρίς ρεύμα, με γαληνίτη («Εδώ Λονδίνον!»). Όσο για κάποια αναγκαία συγκοινωνία, τα λεωφορεία “της πυρκαγιάς” κινούνταν με γκαζοζέν (με αέριο από καύση ξύλου).

Την προσωπική αίσθηση, την καταπίεση, την ανασφάλεια του ανθρώπου της κατοχής την αποδίδει το τετράστιχο:

*«Ένας Λατίνος με χαστούκισε
τα δόντια του γελώντας μου 'δειξε ένας Ούνος
κι ως πήγαινα σκυφτός, κακή σκιά,
μ' ακολουθούσε ο σπιούνος.»*

Δυστυχώς είχαμε και τέτοιους (ανέκαθεν!)

Ο χρόνος κύλησε. Ηττήθηκε ο Ρόμελ στην Αφρική, μπήκε η Αμερική δραστήρια στον πόλεμο, έσπασε ο Άξονας...

Οι κατοχικές δυνάμεις της χώρας μας άρχισαν να μαζεύονται συστηματικά (τακτική υποχώρηση) καταστρέφοντας ακόμη μέχρι τέλους.

Η μητέρα μας στάθηκε τυχερή: Άπλωνε ρούχα στην ταράτσα όταν είδε από μακριά να κατεβάζουν τη σβάστικα από την Ακρόπολη και αναφώνησε το γεγονός, που χαροποίησε κι ανακούφισε βαθιά την πόλη και τον λαό μας.

Αρκετά χρόνια μετά τον πόλεμο, ενώ κάθε επέτειο είχαμε τους καθιερωμένους εορτασμούς, παρακολουθώντας μια φορά την ελληνική εκπομπή του BBC, ακούσαμε με τον αδερφό μου τον πρωταγωνιστή του Εθνικού Θεάτρου Θάνο Κωτσόπουλο, να απαγγέλλει ένα άγνωστο δυνατό ποίημα. Ήταν το «Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας», του Οδυσσέα Ελύτη. Να μερικά αποσπάσματα:

*«Κείνοι που επράξαν το κακό — τους πήρε μαύρο σύγνεφο
Ζωή δεν είχαν πίσω τους μ' έλατα και με κρύα νερά
Μ' αρνί, κρασί και τουφεκιά, βέργα και κληματόσταυρο
Παππού δεν είχαν από δρυ κι απ' οργισμένο άνεμο
Στο καραούλι δεκαοχτώ μερόνυχτα
Με πικραμένα μάτια·*

*Τους πήρε μαύρο σύγνεφο — δεν είχαν πίσω τους αυτοί
Θείο μπουρλοτιέρα, πατέρα γεμιτζή
Μάνα που να 'χει σφάξει με τα χέρια της
Η μάνα μάνας που με το βυζί γυμνό
Χορεύοντας να 'χει δοθεί στη λευτεριά του Χάρου!*

*Κείνοι που επράξαν το κακό — τους πήρε μαύρο σύγνεφο
Μα κείνος που τ' αντίκρισε στους δρόμους τ' ουρανού
Ανεβαίνει τώρα μοναχός και ολόλαμπρος!»*

-----
*Ξάφνου η στιγμή ξαστόχησε κι ήβρε το θάρρος
Καταμέτωπο πέταξε θρύψαλα μες στον ήλιο,
Κιάλια, τηλεμέτρα, όλμοι κέρωσαν!*

*Εύκολα σαν χασές που σκίστηκεν ο αγέρας!
Εύκολα σαν πλεμόνια που άνοιξαν οι πέτρες!
Το κράνος κύλησε από την αριστερή μεριά...*

-----
*Τώρα κείτεται απάνω στην τσουρουφλισμένη χλαίνη,
Μ' ένα σταματημένο αγέρα στα ήσυχα μαλλιά,
Μ' ένα κλαδάκι λησμονιάς στ' αριστερό του αφτί,
Μοιάζει μπαξές που του' φυγαν άξαφνα τα πουλιά,
Μοιάζει τραγούδι που το φίμωσαν μέσα στη σκοτεινιά,
Μοιάζει ρολόι αγγέλου που εσταμάτησε
Μόλις είπαν «γεια παιδιά!» τα ματοτσίνορα*

Κι η απορία μαρμάρωσε...

Κάτω απ' τα πέντε κέδρα,
Χωρίς άλλα κεριά,
Κείτεται στην τσουρουφλισμένη χλαίνη...
Αδειο το κράνος, λασπωμένο το αίμα,
Στο πλάι το μισοτελειωμένο μπράτσο,
Κι ανάμεσα απ' τα φρύδια -
Μικρό πικρό πηγάδι, δακτυλιά της μοίρας,
Μικρό πικρό πηγάδι κοκκινόμαυρο,
Πηγάδι όπου κρυώνει η θύμηση!

Ω! μην κοιτάτε, ω μην κοιτάτε από που του-
Από που του' φυγε η ζωή. Μην πείτε πως -
Μην πείτε πως ανέβηκε ψηλά ο καπνός του ονείρου
Έτσι λοιπόν η μια στιγμή, έτσι λοιπόν η μια
Έτσι λοιπόν η μια στιγμή, παράτησε την άλλη,
Κι ο ήλιος ο παντοτεινός έτσι με μιας τον κόσμο!

Με βήμα πρωινό στη χλόη που μεγαλώνει
Ανεβαίνει μοναχός και ολόλαμπρος...

Μακριά χτυπούν καμπάνες από κρύσταλλο
Αύριο, αύριο, λένε: το Πάσχα τ' ουρανού!

Του κόσμου η πιο σωστή στιγμή σημαίνει:
Ελευθερία.
Έλληνες μες στα σκοτεινά δείχνουν τον δρόμο:
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
Για σένα θα δακρύσει από χαρά ο ήλιος
Με βήμα πρωινό στη χλόη που μεγαλώνει
Ολοένα εκείνος ανεβαίνει·
Αγιάζι ουράνιας ομορφιάς γιαλίζει στα μαλλιά του
Μακριά χτυπούν καμπάνες από κρύσταλλο
Αύριο, αύριο, αύριο: το Πάσχα του Θεού!»

Κλείνοντας, μια που θυμόμαστε και την πριν 100 χρόνια μικρασιατική καταστροφή – θα πρότεινα να συσχετίσουμε κάπως τις δύο περιπέτειες, όχι γενικά αλλά συγκεκριμένα, αναζητώντας τα λάθη μας

και τις ευθύνες μας ως προς τον μικρασιατικό Ελληνισμό από τη μια και τον Βορειοηπειρωτικό από την άλλη.

Αξιωθήκαμε να ελευθερωθούμε ύστερα από αιώνες δουλείας (με την Επανάσταση του 21). Από μικρό κρατίδιο να επεκταθούμε ως τις λεγόμενες Νέες Χώρες. Η προσδοκία ήταν να ελευθερωθούν όλες οι κατά παράδοση ελληνικές περιοχές. Είδαμε τη σημαία μας να κυματίζει σε περιοχές πέρα από τα κρατικά σύνορα. Αναπτερώθηκαν οι ελπίδες των αδελφών μας. Και μετά... τους αφήσαμε. Άθελά μας, ναι. Αλλά πώς και γιατί; Ασφαλώς αυτοί που ορίζουν τα σύνορα δεν βοήθησαν. Δεν επέτρεψαν. Όμως εμείς οι ελεύθεροι πώς χειριστήκαμε τα θέματα; Τα αίτια των συμφορών μας είναι πολλά και δύσκολο να προσδιοριστούν τα ποσοστά ευθύνης.

Σε τέτοιες περιστάσεις η πνευματική μας παράδοση έχει δύο εξηγήσεις: Η μία: *«διά τας αμαρτίας ημών»*, που λίγοι το κατανοούν, και η άλλη: *«κρίμασιν ος οίδε Κύριος»*.

Εκείνο πάντως που είναι σίγουρο και δοκιμασμένο είναι η αρετή: η δικαιοσύνη, η ανδρεία, η αυτοκυριαρχία, η ετοιμότητα, το υψηλό ηθικό, η πίστη και η αγάπη... Οι ποιητές τα είπαν κάπως έτσι: *«Θέλει αρετή και τόλμη η ελευθερία»*, ώστε να μη νικάμε μέχρι ενός σημείου στον πόλεμο και να μην ολοκληρώνουμε ή και να χάνουμε στην ειρήνη, να μεγαλοουργούμε στην ενότητα και να χανόμαστε στη φιλαρχία και στη διχόνοια.